

חינוך לערכים אזרחיים בצה"ל

אלי"מ ב. לוי

חינוך וצבא

המגמה בצה"ל היא לחנך את חייליו לא רק להיות חיילים מוכשרים, אלא גם להיות אזרחים טובים. מגמה זו מתבססת על ההנחה הנכונה שקיימת זהות בין השניים — אזרח טוב הוא גם חייל טוב.

הצבא משמש מסגרת נאותה להקניית ערכים אזרחיים במישורים החברתי-לאומי והאישי כאחד. חיבור זה בוחן את האפשרויות לחנך בצבא לערכים אזרחיים, דהיינו לאזרחות טובה. כן נבחן את מקומם של המפקדים במלאכת החינוך ואת מהותה של העשייה החינוכית בצבא.

אזרחות טובה והחינוך לקראתה המושג „אזרחות טובה“ רחב יותר מאזרחות גרידא; זו האחרונה מוקנית בתוקף נסיבות פורמליות משנתמלאו תנאים מסוימים. אמנם גם מושג ה„אזרחות הטובה“ מושגת על קבלתו של הפרט בחברה, אולם מה שעושה את האזרחות לטובה ולפעילה היא הנכונות להתנדב ועניינו של הפרט לקדם את החברה.

תחומי החינוך לאזרחות ולערכים אזרחיים — רחבים וכוללים. נכללים בהם היסוד המוסרי — הכרת הטוב והערכה נכונה במצבים בעייתיים; היסוד השכלי — מחשבה יוצרת; היסוד החברתי — יחסי אנוש תקינים; והיסוד הלאומי-חלוצי — הזדהות עם העם והמדינה ושאיפה להגשמה אישית.

דומה ששני קטביו של הציר המרכזי — סביבו מתרכזים הערכים האזרחיים — הם מילוי החובה מחד גיסא, והנכונות לקבל תפקידים בהתנדבות, מאידך גיסא.

נראה לנו כי שני עקרונות-יסוד אלה ניתנים להרכשה במיוחד במסגרת הצבא — הבנוי על החובה ועל ההתנדבות.

טול, למשל, את היסוד הלאומי. זהו אחד המרכיבים החשובים בחינוך לערכים אזרחיים, אם לא החשוב שבהם. אין עוד גוף חברתי כצבא הזכאי לחנך את חייליו לאורו של אידיאל לאומי. השירות בצבא מוגדר גם, ברוב המקרים, כשירות לאומי — תרומתו של הפרט לחברה. תרומה זו, כשלעצמה, היא ערך אזרחי ראשון במעלה.

מסגרת החינוך הצבאי

בעיקרו מכשיר החינוך הצבאי אנשים למלא את התפקידים שנועדו להם בצבא. הכשרה זו נעשית בדרכים שונות: אימון פיסי, תרגול טכני ופעולות חינוך רעיוניות. דרכים אלה משולבות זו בזו ומשלימות האחת את רעותה.

עובדת היותו של הצבא גורם מרכזי בחברה, המשפיע עליה במידה רבה, עושה את החינוך בצבא לאינטרס כללי — של החברה כולה. החינוך בצבא תופס מקום נכבד כחלק ממערכת החינוך הכללי; כיום אין מתייחסים עוד אל החינוך הצבאי כאל הכשרה צבאית טכנית אלא רואים בו מכשיר לחינוך כללי. תורמת לחשיבותו ולכלליותו של החינוך הצבאי גם העובדה שחובת השירות בצבא היא כללית וחלה

על כל תושבי המדינה. לא בכדי רואים בצה"ל כור-היתוך ובית-ספר מרכזי לאזרחות. צה"ל הוא צבא העם, וממילא החינוך בו הוא חינוכו של העם כולו.

לאור האמור לעיל מן הראוי לראות את השירות בצבא כהזדמנות נאותה להקנות לכלל האזרחים הצעירים חינוך וידיעות כלליות, בצד מקצועות מעשיים, שיהיו לטובת היחיד והחברה.

גורם נוסף העושה את הצבא למסגרת חינוכית מעולה היא עובדת היותו „קבוצת גיל“ במובנו הסוציולוגי של המושג. חיי-ליים כמפקדים ברמות הנמוכות, שייכים לקבוצת גיל אחת ובכך ניתן לראות בתקופת השירות בצבא המשך ישיר לתקופת החינוך-האישי, ההתבגרות וההשתלבות במסגרת החברה. יתרון נוסף נעוץ בכך שהמסגרת הצבאית מהווה מרקם משיכה לצעירים, דווקא בשל היותה קבוצת גיל.

יתרון אחר לצבא כמסגרת חינוכית על-פני כל מסגרת אחרת: עצם ההימצאות ביחידה צבאית — במחנה או בשדה — הרגלי החיים בצבא, סדר-היום האופייני לו — כל אלה משפיעים באורח חיובי על הפרט ועל התפתחותו.

צבא העם

המושג „צבא העם“ הפך במרוצת הזמן לאחד המאפיינים העיקריים של צה"ל, ובצדק. הגורם העיקרי לכך הוא היות „כל העם צבא“ — הלכה למעשה. עובדה זו מטשטשת את הגבולות בין אזרח לחייל. אולם לא רק בשל סיבה זו הפך צה"ל לצבא העם.

גופים חברתיים רבים במדינה עוסקים בתחומים הקשורים לצבא ולביטחון. עמ-הם נמנים ישובי הספר, ארגונים מתנדבים לשמירה על הביטחון ויחידים וקבוצות המסייעים לצבא בצורות שונות. תופעות אלה מגבירות את ההזדהות בין העם לצבא.

גם קליטתם של יוצאי צבא-הקבע במערב-כות המשק האזרחי והחיים האזרחיים, על תחומיהם השונים, תורמת לביטול המחיצות בין החייל לאזרח.

להסרת המחיצות בין החייל לאזרח תרומת גם מערכת החינוך הקדם-צבאי, בצד הארגונים הצבאיים המיוחדים כגון הנח"ל והגדנ"ע. כאן משפיע הצבא על החינוך האזרחי במישרין ובעקיפין.

התלות ההדדית בין הצבא האוכלוסייה האזרחית — ההופכת את הצבא לצבא העם — מחילה, איפוא, את הערכים האזרחיים על החייל ועל האזרח באמצעות צה"ל.

מצב עניינים זה מקטין את החשש מפני סכנת המיליטריזציה (נראה לי שהמובן המקובל בציבור של המושג „מיליטרי-זציה“ הוא תחולה של נהלים ונהגים אנטי-דמוקרטיים; כגון: צמצום בחירות הפרט, זלזול בחיי אדם, סיגול אורח חיים ודרכי התייחסות טוטליטריים ו„בלתי-תרבו-תיים“). לסכנה זו מודעים מחנכים ואזרחים, אולם החשש ממיליטריזציה יונק מן הדעה-הקדומה שהיתה רווחת לגבי מקומו של הצבא ותפקידיו בחברה. דעה-קדומה זו רואה בצבא גוף, המכשיר את אנשיו להיות נוקשים, ללא ערכים חיוביים מקור בלים. אולם במדינת ישראל אין מקום לחשש ממיליטריזציה, ביחוד לאור התפקיד האזרחי שיש כיום לצה"ל.

העשיה החינוכית והמחנכים

המפקד כמחנך

אחת המשימות החשובות של המפקד, ואולי החשובה ביותר, היא לחנך את פקודיו; רוצה לומר שפעולת החינוך ביחידה צריכה להיעשות על-ידי. בהיותו אחראי לאנשיו, באימונים ובעת קרב, וכיוון שהוא אמור להיות החייל הטוב ביחידתו, אך טבעי הוא שהמפקד, ולא אחר, יעסוק בחינוך חייליו.

חינוכו של החייל אינו מתבסס אך ורק על פעולות ישירות של חינוך, במובן המקובל. החינוך מתקיים יום-יום ושעה-שעה. רבות הן הדרכים בהן יכול המפקד לחנך את פקודיו, אולם החשובה בהן היא הדוגמה האישית. כל פעולותיו של המפקד ביחסיו עם חייליו הן, למעשה, מחנכות. לא ייפלא, על כן, שהוא מהווה גורם ההנעה העיקרי בקבוצתו.

דמותו של המפקד כמחנך והדוגמה שהוא משמש לפקודיו באים למלא תוכן ממשי בסולם המשמעת הצבאית, בדרגות ובסמכויות. כך מוכיח המפקד את זכותו להיות מנהיג ביחידתו לא רק בתוקף דרגתו כי אם בשל מעשיו. הקריאה „אחרי“ מקפלת בתוכה עולם ומלואו בתחום החינוך וה-

ערכים, ותורמת רבות לחינוכם של היחיד והקבוצה.

דמות המחנך

התכונה העיקרית באישיותו של המחנך היא, כאמור, הדוגמה האישית. המופת שבהתנהגותם של אנשים גדולים, הוא המניע אחרים ללכת בעקבותיהם ומוכה את בעלי המופת בתואר מחנכים. אופיינית למחנך היא העשיה החינוכית ממש. המחנך חייב להשפיע על תלמידיו בתחומי המעשה והמחשבה כאחד.

בצבא רבה חשיבותו של המפקד, כגורם המשפיע על אחרים, יותר מכל מקום אחר. זאת משום המסגרת הכוללת המ-אפיינת את חיי הצבא ובשל הקיצוניות ב„תביעות“ שהצבא מעמיד בפני הפרט. בצה"ל נודעת גם חשיבות רבה ליחסים ולקשרים האישיים הנרקמים בין המפקד לבין פקודיו. המפקד-המחנך בצה"ל הוא גם חבר ורע לחייליו. תופעה זו אפשרית בצבא יותר מאשר במסגרות אחרות.

הכשרת המחנך

ההכשרה חייבת לטפח את המרכיבים השונים באישיותו של המחנך. הכשרת המפקד נועדה לפתח אצלו את האהבה — אהבת האדם, מתן כבוד והערכה לאדם. תכונה זו מביאה ליחס עמוק ונכון בין המחנך-המפקד לבין חייליו. הכשרת המ-פקד מפתחת אצלו ערכים מוחלטים, שהם יסוד לפעולותיו בחינוך אחרים. הכשרת המחנכים נועדה גם לפתח אצלם תודעה לאומית ולהניעם להיחלץ למען רעיון. גם כאן בולטת המסגרת הצבאית בהכשרה המעולה שהיא מקנה למפקדים-המחנכים. שוב ניכר יחודה של המסגרת הצבאית בתחום זה. היא מהווה רקע טוב לעבודה חינוכית יסודית, בהציגה אתגרים למחנכים. תמצית ההדרכה בצבא היא להביא למילוי התפקיד בשלמות ובנאמנות, ואין דרך אחרת להשיג זאת אלא על-ידי יחסים בין-אישיים נאותים, והכרה בערכים מוחלטים ובתודעה לאומית.

מגמות אלו יש בהן יסוד איתן לבניין אישיותם של החניכים לקראת תפקידם בצבא, ולאחר-כך — בחברה ובמדינה. אין, לכן, לראות בהכשרת המפקדים הקניית השכלה וידע בלבד. יש בה הרבה מן ההתעמקות בענייני הרוח, המשמעת והחברות. תחומים אלה, מודגשים במיוחד במסגרת כוללת כמו הצבא.

מתוך ראיית המנהיג הצבאי כמחנך חייליו, ובידיעה מהם המרכיבים של המ-חנך, התרחבה מאוד הכשרת המפקדים. מערכת הדרכה מסועפת, המקיפה נושאים רבים בתחום מדעי הרוח ויחסי אנוש, פועלת להכשרת מפקדים; מפקדים אלה יהיו מסוגלים להנהיג חייליהם לא רק מבחינה מקצועית, אלא בראש וראשונה מבחינת המנהיגות החברתית.

העשיה החינוכית

עשיה חינוכית, אין משמעה להקנות ידע כלשהו לחניך, אלא לשנות את הווייתו. התהליך החינוכי הוא שינוי החניך מן המצוי לרצוי.

גם כאן יסודית ו„תובענית“ יותר העשיה החינוכית בצבא. עליה לשנות את החייל כך שיבצע מעשים בלתי-מקובלים. טול, למשל, את אימוני הצניחה — עיקר ההדרכה מתמקד בהכנה הנפשית למעשה הצניחה המנוגד לכל האינסטינקטים הטבוריים בפרט. יש צורך להביא להתגברות על הפחד ולשנות, באורח קיצוני, את ההתייחסות הנפשית לחפץ הקיום הפיסי. לחינוך כזה נודעת השפעה עמוקה על מעשיו של הפרט בעתיד כאזרח בחברה. העשיה החינוכית בצבא מכוונת גם לסגל את החניך לחיי הצבא; ובין השאר לסגול לפעול במצבי לחץ בלתי מקובלים. בצה"ל מתבסס החינוך על רקע לאומי-כללי וחברתי. רקע כזה מהווה, לדברי פרופ' רוטנשטרייך*, יסוד איתן להסתגרות. לאחר שהחייל התגבר על קשיים ועל סיכונים האופייניים לחיי הצבא, ייקל עליו להתמודד עם אתגרים בחיים האזרחיים.

יסוד נוסף בעשיה החינוכית היא המ-שמעת. בצבא קיים יסוד זה מעצם התחושה של שותפות-הגורל השוררת בחיילי היחידה. בנסיבות אלה בולטת במיוחד חשיבותה של המשמעת כערך מוסרי וחברתי. החינוך הצבאי מיועד ליצור התייחסות נכונה לתופעות — הן במישור האישי הן במישור הלאומי. כך, למשל, נדרש החייל לא אחת לבצע מעשים העומדים בניגוד לדחפים ראשוניים שבו. אם תהא התייח-סותו אליהם אנוכית וקצרת-ראיה, לא יגשים את המוטל עליו. חינוך המעוגן ביסוד-

* נתן רוטנשטרייך, סוגיות בחינוך. הוצאת ביה"ס לחינוך של האוניברסיטה, ירושלים, תשכ"ד.

דוח החברה, במודעות לאומית וחברתית, עשוי להבטיח התייחסות נכונה לתופעות מתוך גישה על-אישית. הוא המאפשר לחייל להילחם ולהתנדב גם אם אין בדבר תכלית אישית מיידית. לחינוך זה השלכות אורחות, ולא-דווקא צבאיות.

ערכים אזרחיים בצבא, הכיצד ?

החינוך בצבא לאזרחות

עצם מקומו של הצבא בחברה תורם רבות להשפעה של חיי הצבא וערכיו על הערכים האזרחיים. שלא כבעבר אין תפקידו של הצבא מצטמצם במלחמה ובהכנות לקראתה. הוא תורם לפיתוחה של המדינה בתחומי החקלאות, התעשייה והחינוך; ומוטלות עליו משימות חברתיות.

במדינת ישראל מובלט יעוד זה של הצבא עוד יותר. בצה"ל חל תהליך קליטת עליה, קיבוץ גלויות ומיזוג העדות באופן מרוכז. צה"ל מחולל מפנה חברתי במשרתים בו ומכשירים לנהל מדינה מתקדמת ועצמאית. צה"ל יוצר את דמותו של הישראלי מבליל האנשים הנקלטים בו. ההתייחסות החיובית של החברה בישראל לצה"ל ולשירות בו תורמת ליחסי הגומלין בין הצבא לבין האוכלוסייה האזרחית.

ניתן לראות את החינוך לערכים אזרחיים בצבא בשני מישורים עיקריים: המישור הכלל-חברתי לאומי ומישור הפרט.

אשר למישור הכלל-חברתי, הרי על-אף ההירארכיה המאפיינת אותו צה"ל הוא ארגון שוויוני; הוא משמש דוגמה טובה, מבחינה סוציולוגית, ל"שוויון ההזדמנויות" הקיים בפני היחיד. השירות בצבא הוא, כאמור, כללי, ובתוך הצבא נעשים התפלגות התפקידים, העליה בדרגה והשיבוץ ליחידות על-פי אמות-מידה אובייקטיביות המתחייבות מן התפקידים. הדרך פתוחה ושווה בפני כל אחד להגיע לכל תפקיד ולכל דרגה אם הוא אך ראוי להם. יתר-על-כן, חשובה גם התופעה שמתפקדים וחיללים זוכים לתנאים שרים, ושוררים יחסי-חברות קרובים ביניהם.

יתרונות נוספים המושגים על-ידי השירות

בצבא הם הכרת המולדת והעם היהודי. הכרת העם נעשית בדרך יסודית בעצם החיים בצבא. בו מתקבצים אנשים מעדות שונות וממדינות שונות; הכרת הארץ נעשית תוך כדי אימונים ופעילות צבאית. במישור הפרט, רבים הם ההישגים. השירות הצבאי מקנה ליחיד תכונות אישיות הנרכשות בתנאים סביבתיים הממחישים את החינוך שביחסי-חברות טובים; השירות בצבא מקנה גם ביטחון עצמי המתבסס על ידיעה, רחבה, על עצמאות ועל חוסר-תלות בביצוע פעולות.

השירות בצבא מאפשר גילויים של אידיאלים ושל התנדבות — גם אלה מן המאפיינים הטוריים של האזרחות הטובה. שלא לדבר גם על היתרונות הטכניים המוקנים במהלך השירות כגון השכלה, רכישת מקצוע וכיוצא באלה.

החייל כאזרח וכאדם

ראינו כי הצבא משמש סדנה חינוכית מעולה להקניית ערכים במישור החברתי הלאומי ובמישור הפרט. אולם יתכן כי חשוב יותר לעסוק במישור האישי, משום שהיחיד ודרך חינוכו, הם המשפיעים על ההישגים של המדינה כולה. השירות בצבא היה ל"לימודי-בגרות" מעשיים של היחיד; שכן בצבא התנסה באתגרים אישיים ולאומיים.

אולם היסוד המציאותי שבו הוא המיוחד והעיקר בחינוך שמקנה הצבא. החינוך בצה"ל יונק מן המציאות, מנסיבות החיים שלנו, כפי שאנו מכירים אותן וכפי שהן כפיות עלינו. הטוב והחשוב ביותר שעל המחנך לעשות הוא להניע את החניכים שלו — באורח החיים שלהם, בפעולתם ובמחשבתם — לתת ביטוי למציאות. במילים אחרות, אם הויית החיים שלנו במדינת ישראל קשורה בבעיות ביטחון ובחיים בתוך סביבה עוינת, טוב שהדור הצעיר יתחנך למודעות נכונה של מציאות זו. אם תכלית החינוך היא ללמד את החניכים אורח חיים נכון הרי החינוך למודעות אזרחית לאומית, ולערכים אישיים וחברתיים הוא חיוני.

כיוון שחינוכו של הדור הצעיר חייב להיות חינוך לחיים, חייבים יסודות החינוך

הזה להיות מעוגנים ב"תורת חיים". אין מקום, כמובן, לוותר על ערך מן הערכים החיוביים בתחומים החברתיים, הלאומיים והאישיים. נהפוך הוא, במציאות חינוך חשוב להקפיד עליהם ללא סייג. כוונתי רק שיש לראות בצבא גורם נכבד בפעולה חינוכית זו. יעדיו של הצבא, הרכבו החברתי, יחסי האנוש המצוינים שבתוכו, היותו צבא העם, הישגיו בכל התחומים, כל אלה וגורמים אחרים מבטלים לחלוטין, מבחינה מעשית ופילוסופית כאחת, את החשש מפני מיליטריזציה.

אולם אבן-הבוחן הטובה ביותר להנחה זו, תהיה ההצלחה לשמור על צלם אנוש חרף הפעילות הצבאית הנרחבת הקיימת באזור. רנו, הפעילות הצבאית, לא זו בלבד שלא פגמה בדמותו של הדור המתבגר בארץ, אלא היא מגבירה בקרבנו את השאיפה למציאות טובה יותר. הוא לא נעשה גם לערכים חברתיים ולחיי אדם, נהפוך הוא. כל המעייץ בספרות המלחמה, בעיקר זו שלאחר מלחמת ששת-הימים, יוכל להיזכר וזכה בקדושת חיי האדם ובכבוד האישי והחברי המאפיינים את מעשי הצעירים במלחמה.

בסוגיה זו, של שמירת צלם-אנוש ויסודות המוסר האישי והחברתי, מאלפים דבריו של רמטכ"ל מלחמת ששת-הימים, רב-אלוף יצחק רבין. בקבלו את תואר "דוק-טור-הכבוד" מטעם האוניברסיטה העברית, לאחר הניצחון במלחמה, אמר הרמטכ"ל דאז, על הלוחמים:

"אין הם יכולים לשמוח בלב שלם; ויותר מקב של עצב ותדהמה נמסכים בחגיגתם; ויש אפילו שאינם חוגגים כלל. הלוחמים בקיום הקדמיים ראו במו עיניהם, לא רק את תפארת הניצחון, אלא גם את מחירו. חבריהם נפלו על ידם, מתבוססים בדמם, ויודע אני, שהמחיר הנורא ששילם האויב, נגע אף הוא עמוק בלבם של רבים מהם". הנה כי כן, נראה שזכות גדולה נתגלגלה לידיהם של המפקדים בצה"ל — לקחת חלק נכבד בחינוכו של דור צעיר לערכים אזרחיים — אישיים וחברתיים. זאת, ביחוד היות הצבא במדינת ישראל מסגרת חברתית כוללת, אשר השלכותיה על התפתחות היחיד והחברה גדולות וחשובות, ומהוות מגוף ליצירת חברה חדשה ומתקדמת.